

ЖЕЛЕЗНЯК

Микола Григорович – кандидат філологічних наук, директор Інституту енциклопедичних досліджень НАН України

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА СПАДЩИНА НТШ: ВІД «ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА» ДО ЕНЦИКЛОПЕДІЇ «НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА»

Шановне товариство!

Енциклопедія – це реєстр національних надбань і багатств країни, свідчення її історичних піднесень і падінь, скарбниця, в яку покоління, що її створює, кладе все неперехідне й значуще, все те, що хоче залишити своїм нащадкам. Багато держав і націй створюють свої енциклопедії і пишаються ними. Україна – енциклопедична держава, і українці також мають чим пишатися. У цій доповіді йтиметься лише про окремі славні й відомі всім видання: Енциклопедію українознавства та енциклопедію «Наукове товариство імені Шевченка».

Як згадує у своїх спогадах Володимир Кубійович, ідея створення Енциклопедії українознавства зародилася ще до відновлення діяльності Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Німеччині в 1947 р.

Чому ж виникла така потреба?

По-перше, це пов'язано з тим, що в Україні вже була традиція творення енциклопедичних видань, багато членів НТШ брали участь у підготовці енциклопедичного довідника «Український народ в его прошлом и настоящем». До більшовицького перевороту 1917 р. у Петрограді було видано два його томи, серед авторів та редакторів яких – Федір Вовк, Михайло Грушевський, Петро Єфименко, Федір Корш, Агатангел Кримський, Михайло Туган-Барановський, Олександр Русов, Володимир Охримович, Степан Томашівський, Степан Рудницький та ін. До цих томів увійшли узагальнені нариси про розвиток українознавчих досліджень, історію України, а також статті про історію української мови, антропологію, етнографію, географію, демографію, статистику. У 1930–1935 рр. видрукувано 3 томи першого українського універсального енциклопедичного видання «Українська загальна енциклопедія» (головний редак-

тор — Іван Раковський; редактори — Василь Сімович, Володимир Дорошенко і Михайло Рудницький).

По-друге, у провідних науковців, які волею долі опинилися в еміграції, було розуміння крайньої необхідності якнайшвидше об'єднати наукові сили і дати українцям, які проживають у різних державах західного світу, правдиву інформацію про Україну в усіх вимірах. Наукова еліта нації розуміла, що покладатися на вчених, які лишилися в Україні, не можна, оскільки багатьох із них комуністичний режим знищив, а ті, хто вціліли, перебували під постійним ідеологічним тиском та цензурою.

Працюючи в архіві Європейського осередку НТШ у Сарселі, я натрапив на лист студента (так його підписано) від 3 листопада 1947 р. Звертаючись до Володимира Кубійовича, цей студент поміж іншого пише:

«Ми, українці, як безпосередні історичні свідки, політичні емігранти у великій сучасній масі, мусимо написати твори і всесторонньо освітлити світові більшовицьку тиранію на Україні. Німці в нашому положенні написали би про них десятки томів, цілі енциклопедії, а в нас? З української мови повинні перекладати чужинці на всі мови про московсько-більшовицьке намагання стерти з лиця землі українську націю. Чи ми дали про це знати світові? Ні!».

Проект «Енциклопедія українознавства» знайшов підтримку не лише в наукових колах, а й загалом серед українства, підтвердженням чого є численні пожертви на її підготовку та друк, а також передплата, організована НТШ. Кожен свідомий українець намагався фінансово підтримати видання. Це справді була енциклопедія, яку творила вся українська діаспора (принаймні її переважна більшість), як першої, так і наступних хвиль еміграції. Попри всі заслуги, про які вже розповідали тут поважані доповідачі, саме створення Енциклопедії українознавства є *найважливішим, найвеличнішим досягненням НТШ*.

Проектувалася **Енциклопедія українознавства** і, власне, була реалізована як два окремі, однак взаємопов'язані й взаємодоповнювані видання. Перша частина цієї праці дістала на-

зву ЕУ-1 і складається з 3 томів, що за тематичним принципом охоплюють усі ділянки українознавства. На 1200 сторінках (нумерація всіх книжок наскрізна) у формі наукових статей наведено загальні відомості про назву території та її народу, географічне положення України та межі її земель, адміністративний поділ, фізичну географію і природу, геологію, клімат, рослинний та тваринний світ, людність і демографію, економіку, юриспруденцію, етнографію, мову, історію, культуру, літературу, пресу, охорону здоров'я, спорт, військо — одним словом, про всі аспекти життя країни та етносу, ймення якому українці.

Редакційну колегію цього видання очолювали Володимир Кубійович та Зенон Кузеля, а серед авторів були такі метри свого фаху, як Наталя Василенко-Полонська, Іван Раковський, Юрій Блохін-Бойко, Святослав Гординський, Василь Біднов, Дмитро Дорошенко, Юрій Шевельов, Іван Зілинський, Григорій Махів, Іван Огієнко, Олександр Оглоблин, Ярослав Пастернак, Василь Сімович, Роман та Степан Смаль-Стоцькі, Дмитро Чижевський та десятки інших славних імен української науки.

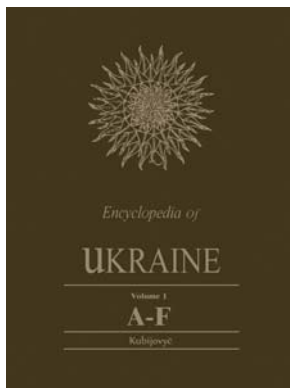
Друга частина — словникова енциклопедія (її називають ЕУ-2), складається з 10 томів та ще одного доповнювального 11-го тому і містить понад 20 тис. статей. Принцип укладання цієї енциклопедії — абетковий, статті значно менші за розміром, ніж у ЕУ-1. Крім того, ця частина більш детальна, оскільки містить окремі статті-персоналії про визначних діячів з різних сфер життя в Україні й почасти поза її межами, численні одиничні факти та події. ЕУ-2 ніби доповнювала та конкретизувала ЕУ-1.

Енциклопедія українознавства мала на меті дати об'єктивну інформацію про Україну та український народ, зокрема висвітлити з наукових позицій питання, які замовчувалися або фальсифікувалися в СРСР. Віддаленість від джерельної бази й дещо нерівномірне подання матеріалу з різних регіонів України — ось слабкі сторони цього видання.

Енциклопедія українознавства довгі роки не була відома читачам в Україні, і лише в 1993 р.

Енциклопедія
українознавства

Encyclopedia
of Ukraine

Енциклопедія
сучасної України

Енциклопедія
НТШ

її почало перевидавати Наукове товариство імені Шевченка у Львові, а в 1995 р. Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України перевидав три томи ЕУ-1.

Видання Енциклопедії українознавства свого часу спонукало керівництво УРСР погодитися на пропозицію діячів української культури щодо створення в УРСР універсальної енциклопедії. Так, у 1957 р. у складі АН УРСР засновано Головну редакцію Української радянської енциклопедії (УРЕ); головним редактором її став Микола Бажан, а галузеві редакції очолили провідні науковці України. Детально ці «змагання» українських енциклопедистів описано у книзі «Дві українські енциклопедії» Володимира Кубійовича і Василя Маркуся.

Володимир Кубійович та його однодумці в цій справі розуміли, що не менш важливим завданням є підготовка видання, подібного до Енциклопедії українознавства, світовими мовами, насамперед англійською. Паралельно з роботою над ЕУ-2 у видавництві Торонтського університету було розпочато підготовку п'яти-томного англомовного видання «Encyclopedia of Ukraine».

Як ЕУ-1, так і ЕУ-2 мали часові обмеження: перша подавала стан української наукової думки в еміграції кінця 40-х — початку 50-х років ХХ ст.; друга охоплювала події до середини 1980-х років. Звичайно, будь-яке енциклопедичне видання з різних причин має пропуски,

насамперед через брак інформації. Саме тому професор Аркадій Жуковський, який після смерті Володимира Кубійовича в 1985 р. очолював НТШ в Європі та головну редакцію Енциклопедії українознавства, знаючи про такі пропуски, в 1995 р. звернувся до НАН України з пропозицією видати тритомну енциклопедію, назвавши її ЕУ-3. Вона могла б стати своєрідним продовженням ЕУ-2, оскільки в ній, на думку професора А. Жуковського, мало бути відображено період після 1985 р. і до часу її виходу, тобто кінця 1990-х років. Планувалося видати цю енциклопедію до 1998 р. — року, на який припадало святкування 80-річчя заснування Національної академії наук України.

Ідея професора А. Жуковського нині реалізується як проєкт «Енциклопедія сучасної України» (ЕСУ).

Це був один із перших спільних проєктів науковців материкової України з їхніми колегами — представниками діаспори. До його реалізації долучився Український міжнародний комітет для зв'язків з українцями за кордоном, який було створено в системі НАН України в 1990 р. і який очолював академік НАН України Ярослав Яцків. Тоді Комітет активно допомагав професору А. Жуковському з підготовкою 11-го (доповнювального) тому ЕУ-2. Тісна співпраця привела до створення Координаційного бюро ЕСУ, яке спочатку функціонувало в рамках Комітету, з 1998 р. набуло статусу самостійної юридичної особи, а в 2004 р. реорга-

нізовано в Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.

На сьогодні Інститут видав уже 24 томи Енциклопедії сучасної України — найбільшого й найповнішого поки що українського енциклопедичного видання. Не буду детально зупинятися на цій енциклопедії, оскільки всі ви її знаєте. Подякую лише колективам інститутів за багаторічну дієву допомогу і зауважу, що у зв'язку з дедалі частішим використанням довідкової інформації як засобу маніпуляції громадською свідомістю (з політичних, ідеологічних, економічних та інших міркувань, що яскраво помітно на прикладі Вікіпедії) Центр досліджень Європейського парламенту (European Parliamentary Research Service) поставив собі за мету виявити в європейських країнах загальнодовідкові джерела, що демонструють стійкість екології знань. Прикметно, що в розділі про Україну згадано онлайн-версію Енциклопедії сучасної України та Енциклопедію історії України.

Серед енциклопедичних проєктів, над якими спільно працюють науковці НАН України та НТШ, слід відзначити також Енциклопедію української діаспори. Нині видано том, присвячений Австралії, Азії, Африці, а також том у трьох книгах про США. На жаль, цей проєкт поки що залишається незавершеним.

Ідею створення енциклопедії «**Наукове товариство імені Шевченка**» було висловлено понад 30 років тому. Тоді Олег Купчинський виступив із доповіддю про концепцію та засади підготовки такої енциклопедії на II з'їзді Міжнародної асоціації українців у Львові. Перший її том було опубліковано в 2012 р., а 5-й — у 2023 р. Задум укладачів полягав у тому, щоб цілісно охопити все пов'язане з діяльністю НТШ за 150 років його існування. Історія та сьогодення всіх сфер життя цієї поважної інституції, її контакти з різними українськими та зарубіжними науковими установами, закладами освіти, видавництвами, окремими інтелектуалами — все це стало об'єктом Енциклопедії НТШ.

Серед присутніх сьогодні в цій залі є багато тих, хто укладав чи продовжує укладати ен-

циклопедичні видання. І ви добре розумієте, наскільки ускладнюється завдання, що стоїть перед авторами та редакторами будь-якої загальної статті, призначеної для такого видання, як Енциклопедія НТШ, адже інформаційне наповнення статей обов'язково має бути прив'язаним до діяльності саме цієї інституції. Не просто загальні відомості, а конкретика, рефлексія того чи іншого питання, поняття, явища, події крізь призму НТШ.

Слід наголосити на підтримці Енциклопедії НТШ з боку Інституту енциклопедичних досліджень НАН України — у стінах установи було апробовано методичні основи й концептуальні засади цього видання, від початку реалізації проєкту і донині четверо штатних співробітників Інституту працюють над укладанням цієї Енциклопедії. Співпраця між НТШ та Інститутом енциклопедичних досліджень має тривалу історію, адже, як уже зазначалося, інститутський проєкт Енциклопедія сучасної України зародився в середині 1990-х років з ініціативи голови НТШ в Європі професора Аркадія Жуковського і був підтриманий тодішнім головою НТШ у Львові професором Олегом Романовим. Багато членів НТШ є авторами статей Енциклопедії сучасної України, а її томи виходять під грифом Національної академії наук України та Наукового товариства імені Шевченка.

Можемо з упевненістю стверджувати, що проєкт «Енциклопедія НТШ» реалізувався, навіть попри те, що його ще не завершено — нині опубліковано лише третину (п'ять) томів. Однак Енциклопедія НТШ уже працює на повну потужність на науковому й культурному полі не лише України, а й усього світу. Про це, зокрема, свідчать рецензії на опубліковані томи, в яких їхні автори (серед них — член-кореспондент НАН України Олексій Ясь, професори Віталій Тельвак, Степан Хороб, Леся Матешук-Вацеба) відзначають не лише актуальність, ґрунтовність видання, його особливе місце у сучасній енциклопедистиці, а й, як влучно зауважує О. Ясь, «самобутню цілісність проєкту, розраховану на відмінні категорії читачів як споживачів відповідної інформації».

Невеликий колектив під керівництвом відомого науковця Олега Купчинського дав вірець енциклопедичного видання окремої інституції в усій широті й глибині її зв'язків з науковим та культурним середовищем України й зарубіжжя. Наявність такої енциклопедії — це ще одне свідчення тієї багатогранної діяльності, яку проводило Наукове товариство імені Шевченка впродовж 150 років.

Приклад творення цього видання вартий поширення, і Національній академії наук України, не чекаючи 150-річчя Академії, можна було б подумати над започаткуванням проєкту «Енциклопедія НАН України».

Дякую за увагу!

*За матеріалами засідання
підготувала О.О. Мележик*

Mykola H. Zhelezniak

Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8290-6345>

THE ENCYCLOPEDIA HERITAGE OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY:
FROM THE “ENCYCLOPEDIA OF UKRAINIAN STUDIES” TO THE ENCYCLOPEDIA
“SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY”

Speech at the anniversary session of the general meeting of the National Academy of Sciences of Ukraine, dedicated to the 150th anniversary of the Shevchenko Scientific Society, December 8, 2023

Cite this article: Zhelezniak M.H. The encyclopedic heritage of the Shevchenko Scientific Society: from the “Encyclopedia of Ukrainian Studies” to the encyclopedia “Shevchenko Scientific Society”. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2024. (2): 54–58. <https://doi.org/10.15407/visn2024.02.054>